

Sənaye sahələrinin maliyyə dayanıqlığı problemləri

T.Ə. Tağıyeva, S.M. Şixiyeva

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

e-mail: Samirashva@gmail.com

Açar sözlər: bazar, iqtisadi, müəssisə, maliyyə, dayanıqlıq, diaqnostika, əmtəə-pul.

Проблемы финансовой устойчивости отраслей промышленности

T.A. Тагиева, С.М. Шихиева

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Ключевые слова: рынок, экономический, предприятия, финансы, устойчивость, диагностика, товар-деньги.

Отличительной особенностью экономических отношений рынка является прагматичность. Участвующие в этих отношениях материальные и нематериальные ценности интересны только в том случае, когда они способствуют достижению цели. Важнейшими в этом случае являются ценности экономического характера. Сюда также относится экономическая информация.

The issues of financial soundness of production industries

T.A. Taghieva, S.M. Shikhieva

Azerbaijan State Oil and Industry University

Keywords: market, economic, enterprise, finances, steadiness, diagnostics, good-money.

Differential characteristics of economic relations of the market is opportunism. Participating in these relationships material and non-material items are interesting only in the case when they contribute to purpose achievement. The most significant aspects in this case are the values of economic character, as well as economic information.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin informasiya təminatı mürəkkəb quruluşa malikdir və müxtəlif amillərlə təyin edilir: idarəetmə səviyyəsi (bütövlükdə iqtisadiyyat, sənaye sahələri, müəssisələr), informasiyanın məqsədli təyinatı, istifadə tərkibi və s.

Müəssisə səviyyəsində maliyyə fəaliyyətinin informasiya təminatının əsasını mühasibat məlumatları təşkil edir.

Bazar münasibətləri şəraitində yaşaya bilməyin və təsərrüfat subyektinin sabit vəziyyətinin əsası onun maliyyə dayanıqlığıdır. Maliyyə dayanıqlığının əldə edilməsi istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına mümkündür. İstehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi bütün növ resursların səmərəli istifadəsi, xərclərin azaldılması və məhsulun keyfiyyətinin artırılması hesabına əldə edilir.

Maliyyə-tarixi bir kateqoriyadır, cəmiyyətin siniflərə ayrılması zamanı dövlətlə bir vaxtda yaranmışdır.

Kapitalizm şəraitində əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndiyi vaxtlar, maliyyə, iqtisadi münasibətləri ifadə etməyə başladı ki, bu da milli gəlirin paylanması və yenidən paylanması prosesində pul vəsaitləri fondunun yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Maliyyə münasibətlərinin daha geniş inkişafı XX əsrdə, əsasən İkinci Dünya müharibəsindən sonra başladı.

Maliyyə, pul münasibətlərinin ayrılmaz hissəsidir, onların rolu və əhəmiyyəti iqtisadi münasibətlərdə pul münasibətlərinin hansı yerə malik olmasından asılıdır. Lakin hər hansı pul münasibəti hələ maliyyə münasibətini ifadə etmir. Maliyyə

puldan həm məzmununa, həm də yerinə yetirdiyi funksiya görə fərqlənir. Pul ümumi ekvivalentdir, onun köməyi ilə ilk növbədə istehsalçıların əməyinə çəkilən xərclər ölçülür, maliyyə isə ümumi daxili məhsulun (ÜDM), milli gəlirin paylanması və yenidən paylanmasının istifadə alətidir.

İstənilən təsərrüfat subyektinin fəaliyyət prosesi dövrü xarakter daşıyır. Bir dövrün daxilində vacib resursların cəlb edilməsi, istehsal prosesində onların birləşdirilməsi, istehsal edilmiş məhsulun reallaşdırılması və son maliyyə nəticəsinin alınması həyata keçirilir.

Təsərrüfat subyektinin maliyyəsi üç əsas funksiyamı yerinə yetirir.

1. Optimal strukturun formalaşması və dəstəklənməsi, müəssisənin istehsal potensialının artırılması.

2. Cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsi.

3. Sosial siyasətin həyata keçirilməsində təsərrüfat subyektlərinin iştirakının təmin edilməsi.

Bununla əlaqədar olaraq, istənilən biznes əşğadakı üç əsas məsələnin qoyuluşu və ona cavabdan başlanılır:

– müəssisənin aktivlərinin kəmiyyəti və optimal tərkibi necə olmalıdır ki, müəssisə qarşısında qoyulan vəzifələri həll etmək imkanına malik olsun?

– maliyyələşdirmə mənbəyini necə tapmalı və onların optimal tərkibi necə olmalıdır?

– maliyyə fəaliyyətinin cari və perspektiv idarə edilməsini necə təşkil etmək lazımdır ki, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığı təmin edilsin?

Bu məsələlərin reallaşdırılması maliyyə mənceməti çərçivəsində həll edilir ki, bu da bütövlükdə müəssisənin idarə edilməsinin ümumi sisteminin ən mühüm hissələrindən biridir.

İqtisadi davamlığın təminatına vahid metodologiya yanaşmanın təmin edilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin vacib məsələlərindən biridir. Fikrimizcə tədqiqat üçün, sənaye müəssisələrinin sabitliyi, həmçinin yerli və xarici müəssisələrin istifadə etdikləri göstəricilərin hesablanması ümumiləşdirilməlidir.

Hazırda şirkətin xüsusi performans iqtisadi sabitlik göstəriciləri kimi hesab edilməlidir. İlk növbədə bu, mövcud elmi metodologiya müəssisənin iqtisadi dayanıqlığının ölçüsünə müxtəlif yanaşmalarda özünü göstərir. Müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığına diaqnoz qoymaq üçün müasir iqtisadiyyat fənni əsasən əldə edilmiş maliyyə nəticələrinin kəmiyyət hesablamalarını tətbiq edir.

Onların fəaliyyətinin nəticələri hesabat yolu ilə əldə edilmiş mənfəət, xərc, gəlirlilik, ödəmə qabiliyyəti və bir sıra digər maliyyə göstəriciləri ilə ifadə edilir. Elmi ədəbiyyatda təqdim olunan bəzi yanaşmaları nəzərdən keçirək.

İqtisadçı alimlərə görə maddi döviyyədə olan aktivlərin dəyəri ilə öz və borc götürülmüş mənbələrin dəyərləri arasında nisbət, müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin dayanıqlığını xarakterizə edir. Onların fikrincə, təsərrüfat subyektinin istehsal ehtiyacları ilə şərtlənən zəruri istehsal amillərinin həcmnin təmin edilməsi, onların formalaşması mənbələri iqtisadi dayanıqlığın əsasını təşkil edir [1].

İqtisadi ödəmə qabiliyyətinin diaqnostikası üçün orijinal metodika T.A. Smelova tərəfindən hazırlanmışdır. Burada müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi üç funksional komponent üzərində həyata keçirilir: səmərəlilik, potensial, "dayaq nöqtəsi" və "ağırlıq mərkəzi"nin nisbəti. M-hesabı adlanan iqtisadi dayanıqlıq meyarının ümumiləşdirmə kəmiyyəti bal və faiz qiymətləndirilməsindən (çəki kəmiyyətində) asılıdır. Bu komponentlər üçün M-hesabı 60 %-dən azdırsa, bu, müəssisənin fəaliyyətində "xəstəliyin ilk əlamətləri və ya müəssisənin xəstəliyi haqqında" xəbər verir, əgər 19 % və daha aşağıdırsa bu, artıq müəssisə fəaliyyətində böhranın baş verdiyini bildirir.

Fikrimizcə, belə bir yanaşma ilə qiymətləndirmədə müəssisənin yalnız mövcud vəziyyəti müəyyənləşdirilir, onun davranış dinamikası tədqiqatçının nəzərindən kənar qalır. Başqa sözlə, diaqnoz müəssisənin fəaliyyət sahəsindəki əldə olunan nöqtəni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hərəkətin bütün istiqaməti isə kənar qalır, müəssisənin fəaliyyət müddətini vaxtında qiymətləndirməyə imkan vermir və bu metodikanın faydalığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

İqtisadi dayanıqlıq səviyyəsinin yekun kəmiyyətini əldə etmək üçün, müəssisənin əsas fəaliyyətinin dayanıqlıq dərəcəsini qiymətləndirməyə əsaslanan kompleks üsuldan istifadə etmək təklif edilir. Belə bir yanaşma müəssisənin ümumi iqtisadi hərəkətinin iqtisadi dayanıqlığını müəyyənləşdirir və müəssisənin bütün növ təsərrüfat fəaliyyətinin dayanıqlığı məcmusundan ibarətdir [2]. İqtisadi dayanıqlığın diaqnostik səviyyədə təhlili əsasında fəaliyyəti əşğadakı üsulları müəyyən edir: təşkilat-texnoloji, təchizat, istehsal-marketing, maliyyə-iqtisad.

Müəllifin sözlərinə görə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsilə iqtisadi dayanıqlıq üçün bir şərt istehsal amillərinin dəyəri arasındakı tarazlıq,

fəaliyyətin yerinə yetirilməsi prosesinə təsirinə müəyyənləşdirilməsi prinsipidir.

Müəssisənin iqtisadi dayanıqlıq səviyyəsinə müəyyən etmək üçün aşağıdakı iqtisadi göstəricilər sistemi təklif edilir: öz vəsaitlərinin rentabelliği, gəlirlilik; müəssisənin maliyyə davamlığı əmsali; maliyyə leverci; öz vəsaitləri, amortizasiya toplanması, maliyyə müstəqilliyi, uzunmüddətli borc, əmlak və maddi dövriyyə aktivlərinin real dəyərini əhatə edən investisiya, borc fondları və özünü maliyyələşdirmə qabiliyyətinin nisbəti, özünü maliyyələşdirmə gücü nisbəti və əlavə dəyər, manevr əmsali [3].

Əlbəttə ki, öz vəsaitləri və borc mənbələrinin optimal nisbəti, eləcə də zəruri istehsal resursları ilə müəssisənin təmin edilməsi onun iqtisadi dayanıqlığına təsir edir.

İqtisadi sabitliyin qiymətləndirilməsi üçün ümumiləşdirici reyting göstəricisindən istifadə etmək təklif edilir. Bu metod əsasında onların normativ kəmiyyətinə düzəliş edilməsi ilə beş maliyyə göstəricisi (öz vəsaiti ilə təmin olunma, cari likvidlik və s.) əsaslandırılır. Bu halda təklif olunan üsulla inteqral göstəricisinin qiyməti 1.0-ə uyğundursa, onda iqtisadi dayanıqlığın səviyyəsi optimal sayılır.

Bu metodun əsas üstünlüyü, göstəricilərin detallandırılması, inteqral kəmiyyətin olması və reyting qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Lakin təklif olunan üsulun çatışmazlıqları nəzərdə tutulan əmsalların və onların normativlərinin, eləcə də fəaliyyətin maliyyə dayanıqlığı tərkibinin nəzərə alınmasıdır ki, bu da onun fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırır. İqtisadi davamlılıq səviyyəsinin ədədi qiyməti, əldə edilən nəticələrin balansdan sapma səviyyəsinə əsaslanaraq müəyyən edilir.

İqtisadi dayanıqlığın diaqnostikası müəssisə fəaliyyətinin (istehsal, maliyyə, satış və s.) müxtəlif sahələrini əhatə edir ki, bu da iqtisadi qiymətləndirmənin tamlığını yüksəldir, səmərəliyə müsbət təsir edir. Eyni zamanda, fikrimizcə, təcrübədə müəllifin standart kimi götdürdüyü ideal "amillərin tarazlıq vəziyyəti" adlandırdığı ideal vəziyyəti təyin etmək çox çətindir.

Xarici iqtisadçı-alimlər müəssisənin davranışında riyazi metodlardan istifadə edilməsini təklif edirlər və bu çox maraqlıdır. Sıqnal parametrlərini

Cədvəl 1

2-hesabın dəyəri	İflas ehtimalı
$\beta > 0.3$	Yüksək
$-0.3 < \beta < 0.3$	Orta
$\beta < -0.3$	Kiçik
	½

aşkar edib alınan modellər vasitəsilə müəssisənin iflas ehtimalını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Amerika alimi E. Altman tərəfindən təklif edilən bir diskriminant modeli ən çox yayılmışdır. O, statistik metod tətbiq etmişdir ki, bu da ayrı-ayrı hesabat göstəricilərinin çəkirlərini qiymətləndirməyə imkan vermiş, kommersiya risk səviyyəsini qiymətləndirmək üçün isə statistik analiz üsulları tətbiq edilmişdir.

İflas simptomunun ən sadə modeli iki amillidir. Burada cari likvidlik və zayom vəsaitlərinin aktivlərə nisbəti kimi amillərdən istifadə olunur. Qərb praktikasının təhlilində əsasən, bu amillərin hər birinin çəki əmsalları aşkar edilmişdir. Məsələn, ABŞ üçün bu model belə görünür:

$$\beta = -0.3877 - 1.0736 \cdot K_{cm} + 0.0579 \cdot K_{bn} \quad (1)$$

Modeldən hesablanan β -nin qiymətinin mənfii və ya müsbət olub olmadığına əsasən, müəssisənin iflası və ya ödəmə qabiliyyətli olması haqqında fikir yürüdülmür. Firmanın iflas ehtimalının qiymət şkalası cədvəl 1-də göstərilmişdir.

İflas ehtimalının iki faktorlu modeli müəssisənin maliyyə vəziyyətinin digər aspektlərini (aktivlərin dövryyəsi, onların rentabelliği, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlirlərin dəyişmə tempi və s.) əks etdirmir.

Azərbaycan Respublikası müəssisələrinin təsnifat şəraiti, xüsusilə də, Amerika modelləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İnflyasiyanın dərəcəsi, makroiqtisadi tsiklinin mərhələləri, istehsalın fond, enerji və əmək tutumu, əmək məhsuldarlığı, istehsalın rentabelliği, vergi yükü və s. istiqamətində fərqlər böyükdür. Nəhayət, mövcud resursların strukturu (nəticədə, balansın nisbəti), onların yığılması və hərəkətinin xarakterindən ifadə olunan sahə xüsusiyyətləri müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin proqnozlaşdırılmasının etibarlılığı üçün əsasdır. Eyni zamanda şirkətlərin, sənaye sahələrinin, diaqnostikasında keyfiyyət xüsusiyyətlərini göstərmədən modelin qurulması obyektivliyi və diaqnozun düzgünlüyünə təsir edir [4].

Qərb şirkətlərinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətləri praktikasında E. Altmanın aşağıdakı beş

Cədvəl 2

Z-nin qiyməti	İflas ehtimalının baş verməsi
$z < -1.81$	Çox yüksək
$1.81 < z < 2.675$	Yüksək
$2.675 < z < 2.99$	Ola bilər
$z > 2.99$	Çox aşağı
$z = 2.675$	½

amillli modeli, iflasın qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunur:

$$Z_n = 1.2K1 + 1.4K2 + 3.3K3 + 0.6K4 + K5, \quad (2)$$

burada K1 – müəssisənin aktivlərində dövryyə kapitalının payı; K2 – müəssisənin aktivlərində bölüşdürülməmiş mənfəətin payı; K3 – satışdan mənfəətin müəssisənin aktivlərinə nisbəti; K4 – adi və imtiyazlı səhmlərin bazar dəyərinin borc öhdəliyinə nisbəti; K5 – satış həcmi aktivlərə nisbətidir.

Z-hesabın qiymətindən asılı olaraq, müəssisələrin iflas ehtimalının qiymətləndirilməsi cədvəl 2-də verilmişdir.

U.Biver tədqiqat işində statistik metodlarla maliyyə əmsallarını birləşdirən metod təqdim etmişdir. O, iflasın müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün beş amillli sistem təklif etmişdir ki, bu da aşağıdakı indikatorları özündə ehtiva edir:

- aktivlərin rentabelliği;
- borc öhdəliklərinin passivlərdəki xüsusi çəkisi;
- cari likvidlik əmsali;
- aktivlərdə xalis dövryyə kapitalının payı.

Xalis mənfəət və amortizasiya cəminin borc vəsaitlərinə nisbətinə bərabər olan Biver əmsalıdır. Biver modelində göstəricilər üçün çəki əmsalları nəzərdə tutulmur və iflas ehtimalı əmsalı hesablanmır. Bu göstəricilərin əldə olunan qiymətləri, şirkətin üç standart qiymətləri ilə müqayisə olunur: əlverişli şirkətlər, bir il ərzində müflis olan kompaniyaları və beş il ərzində müflis olan firmalar (cədvəl 3).

U.Biverin müflis olmuş 79 firmanın maliyyə əmsallarının tədqiqi, müflis olan firmaların davranışını göstərir: borc öhdəçiliyinin artması, reallaşdırma və aktivlərin rentabelliğinin azalması, sərbəst pul vəsaitlərinin azalması və debitor borclarının artımı.

Nəticədə o müəssisələrin cari və mütləq likvidlik əmsalları çox kiçik oldu və material ehtiyatlarının səviyyəsi azaldı.

Xarici elm adamlarının işləmələrinin Azər-

baycanda istifadəsi ciddi problemlərlə bağlıdır. V.S. Chuprov qeyd edir: "Rusiya təcrübəsində E. Altmanın modelindən istifadə daxili fond bazasının inkişafının zəif olmasından yaranan müəyyən çətinliklərə (makroiqtisadi fərqlər ilə birlikdə) rast gəlinir. Bununla əlaqədar şirkətin adı və imtiyazlı səhmlərinin real bazar dəyərini qiymətləndirmək olduqca çətindir ki, bu da modelin istifadəsinə məhdudlaşdırır" [5].

E.Altmanın beş amillli modelinin Rusiyanın 608 və dörd qərb (Amerika) müəssisəsi təmsilində A.Y. Belikov tərəfindən tətbiqi, həmin modelin müasir Rusiya firmaları üçün yararsız olduğunu sübut edir.

Bu gün Rusiya təcrübəsində "Müəssisələrin müflisləşməsi (iflas) haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsi üçün bəzi tədbirlər haqqında" Rusiya Federasiyasının 489 sayılı (20.05.1994) fərmanı mövcuddur.

Bu meyarlar sistemi üç əmsaldan (cari likvidlik, öz vəsaitləri ilə təmin edilmə, ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi)) ibarətdir.

Təşkilatın balansının strukturu qeyri-qənaət-bəxşdirsə həmin təşkilat ödəmə qabiliyyəti olmayan hesab edilir və əgər hesabət dövrünün sonunda cari likvidlik əmsalı 2-dən, öz vəsaitləri ilə təminat əmsalı isə 0.1-dən azdırsa, bu rəsmi metodologiyanın üstünlüklərinə aiddir – hesabların sadəliyi; alınan nəticələrin aydınlığı; xarici hesabathılıq əsasında həyata keçirilməsi imkanı.

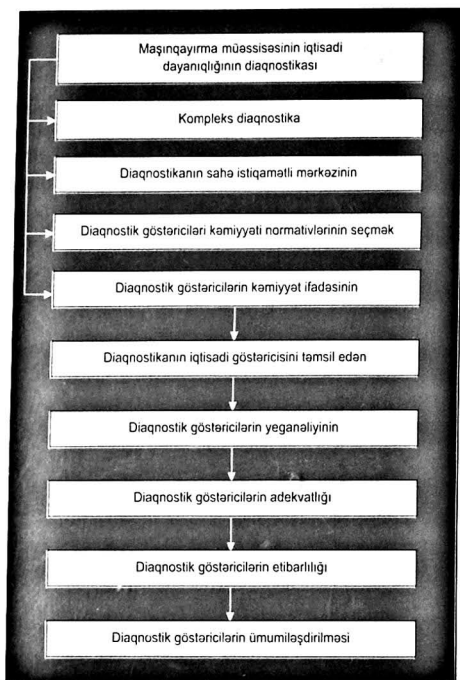
Bu metodologiyanın əhəmiyyətli çatışmazlıqları vardır. Rəsmi metodologiyada müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri, dövretmə, kapitalın quruluşu, müəssisənin sahə təsnifatının olmaması, göstəricinin qiymətləndirmə anına vəziyyətinin nəzərə alınması və s. öz əksini tapmamışdır.

Təsərrüfat subyektlərinin dayanıqlıq vəziyyəti, qiymətləndirilməsi, diaqnoz sahəsində yerli və xarici alim və iqtisadçılar tərəfindən təklif olunan ən məşhur yanaşmaları qısa nəzərdən keçirərək, biz sənaye müəssisənin iqtisadi dayanıqlığının təyini üçün aşağıdakı mühüm problemlərin qeyd olunmasını vacib sayırıq (şəkil).

Dayanıqlığın təklif edilmiş metodlarının əksə-

Cədvəl 3

Göstəricilər	Əlverişli şəraitdə olan müəssisə	İflasdan 5 il əvvəl	İflasdan 1 il əvvəl
Biver əmsali	0.40-0.45	0.17	-0.15
Aktivlərin rentabelliği	6-8	4	-22
Maliyyə leverci	37-dən az	50-dən az	80-dən az
Sırf dövryyə kapitalı ilə aktivlərin örtülmə əmsali	0.4	0.3-dən az	0.06
Örtülmə əmsali	3.2-dən az	2-dən az	1-dən az

iqtisadi dayanıqlığın diaqnostikasının əsas problemləri

riyyəti birtərəfli xarakter daşıyır, əsasən qiymətləndirilmədə maliyyə komponenti nəzərə alınır və nümunə, müəssisənin digər aspektləri, məsələn istehsal və marketinq aspektləri nəzərə alınmır. Nəticədə, tədqiqat tamamlanmamış olur və idarə heyətinə düz istiqamət vermir.

Baxılan üsullar, bir qayda olaraq, sahənin spesifikasiyini nəzərə almır. Təhlil zamanı, müəssisənin "profilinin" gözlənilməsi vacibdir. Ona görə də qiymətləndirmə metodu sahə xüsusiyyətini nəzərə almaqla aparılmalıdır.

Mövcud metodların çox olmasına baxmayaraq onların bir ümumi çatışmazlığı vardır: ya zəif əsaslandırma, ya da bu və ya digər göstəricinin normativ kəmiyyətinin olmaması. Normativ kəmiyyətin olmaması alınan nəticələrin müqayisə olunmasını çətinləşdirir.

Baxılan metodların əsasında göstəricilər retrospektiv xarakter daşıyır. Belə ki, həmin göstəricilər müəssisənin keçmiş fəaliyyətini xarakterizə etməklə, onun inkişaf dinamikasını nəzərə almır.

Sənaye müəssisəsinin iqtisadi dayanıqlığı modelinin işlənməsi yuxarıda sadalanan problemlərin həlli ilə bağlıdır. Burada mərkəzi problem diaqnostika göstəricilərinin kəmiyyət ifadəsinin verilməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. – М.: ИНФРА-М, 2001, 172 с.
2. Богатин Ю.В. Оценка эффективности производственного бизнеса и инвестиций. – Ростов на Дону: изд-во Ростовской государственной экономической академии, 1998, 164 с.
3. Стоянов Е.А., Стоянова Е.С. Экспертная диагностика и аудит финансово-хозяйственного положения предприятия. – М.: Перспектива, 1993, 88 с.
4. Родионова В.М., Федотова М.А. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции. – М.: Перспектива, 1995, 104 с.
5. Чупров С.В. Диагностика устойчивости промышленного предприятия. – Иркутск: изд-во Байкальского государственного университета экономики и права, 2004, 276 с.

References

1. Sheremet A.D., Negashev E.V. Metodika finansovogo analiza. – M.: INFRA-M, 2001, 172 p.
2. Bogatin Yu.V. Otsenka effektivnosti proizvodstvennogo biznesa i investitsiy. – Rostov na Donu: izd-vo Rostovskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii, 1998, 164 p.
3. Stoyanov E.A., Stoyanova E.S. Ekspertnaya diagnostika i audit finansovo-khozaistvennogo polojenia predpriyatiya. – M.: Perspektiva, 1993, 88 p.
4. Rodionova V.M., Fedotova M.A. Finansovaya ustoychivost' predpriyatiya v usloviyakh inflatsii. – M.: Perspektiva, 1995, 104 p.
5. Chuprov S.V. Diagnostika ustoychivosti promyshlennogo predpriyatiya. – Irkutsk: izd-vo Baikal'skogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i prava, 2004, 276 p.